

Paradoxen en rafels

Moeilijke vragen

Mag een mens zichzelf doden? Juridisch gezien is deze vraag in Nederland al lang beantwoord: zelfdoding is niet strafbaar. Maar mag het ook moreel gezien? En mogen anderen hierbij helpen? Voor veel mensen is ook deze vraag al lang beantwoord, maar voor mij blijven het moeilijke vragen. Moeilijk, omdat denken over zelfdoding veelal wordt ingegeven door situaties van hevig lijden. Als het leven zo zwaar wordt dat er alleen nog maar de vraag is of het alsjeblieft mag ophouden, wat voor recht van spreken heeft de ethiek dan nog? Laat wie de vraag stelt niet zien dat hij of zij het eigenlijk niet echt begrepen heeft? Zijn er niet twee werelden: een van de mensen die gezond zijn en de luxe hebben om allerlei redeneringen te bedenken, en een andere wereld, van degenen die er zo beroerd aan toe zijn dat ze alleen nog maar willen dat het stopt? In zekere zin geloof ik inderdaad dat er twee werelden zijn. Wie lekker in zijn vel zit kan zich nooit echt verplaatsen in iemand die al jarenlang lijdt aan zware depressies. De afstand tussen twee mensen, tussen twee werelden, is overigens even goed te plaatsen binnen een zelfde mensenleven.

En toch leven we ook allemaal in dezelfde wereld en hebben we met elkaar te maken. Precies daar ligt het belang van de ethiek: het nadenken over wat we onszelf en elkaar aandoen door te leven zoals we feitelijk doen. Ethiek denkt kritisch na over het menselijk handelen onder het opzicht van goed en kwaad. Maar hoe kritisch en rationeel dit ook gebeurt, iedere persoonlijke ethische stellingname rust op een levenshouding – een gevoel of intuïtie ten opzichte van de werkelijkheid, het leven – die zo diep verankerd is in onszelf dat hij moeilijk met argumenten te funderen is. ‘De stilte achter de laatste woorden’ noemt Paulus van Bortel¹ dit treffend. Datgene waarvan men alleen kan getuigen en verantwoording afleggen, noemt Paul Ricoeur het. Voor mij is dit het meest spannende van iedere ethische stellingname: de schakel van de argumentaties en redenties met deze basis. De grond waarop we zelf staan, en die we dus zelf niet kunnen zien, was het niet Walter Benjamin die er aldus naar verwees?

Op het grensvlak van intuïtie en denken wil ik deze bijdrage leveren in de vorm van een wat persoonlijke overweging. Ik vind dat passend omdat de vraag zo groot is. Het leven en de dood zijn beide te groot voor ons denken: we kunnen ze alleen indirect benaderen, of door reductie, en daarmee lopen we voortdurend het risico de zaak mooier en beter kloppend te maken dan hij werkelijk is. Het leven zit vol paradoxen en rafels, en die moeten we niet wegpoetsen.

Een simpele tegenstelling

Nu zijn er in de discussie rond het zelfgekozen levenseinde twee standpunten die het probleem oplossen. Het eerste standpunt is dat zelfdoding nooit mag, want het leven is niet van ons. Zelfdoding is zo iets als diefstal: je neemt iets weg wat niet van jezelf is, maar van bijvoorbeeld van God, of (zoals Aristoteles argumenteerde) van de gemeenschap.

Het andere standpunt is dat zelfdoding natuurlijk altijd mag: als ieder mens vrije keuzes mag maken ten aanzien van alles wat het leven inhoudt (van kleding tot partner en levensstijl) waarom dan niet ten aanzien van het leven *an sich*?

Beide standpunten zijn op een bepaalde manier aantrekkelijk, omdat ze het probleem op een heldere manier oplossen. Maar beide hebben ook iets problematisch wat mij betreft. Het eerste standpunt maakt mensen onmachtig, en dreigt ze op te sluiten in hun fysieke bestaan. Het staat bovendien in spanning met een groot deel van onze intuïtie: daar zit dan ook de grote kracht van het tweede standpunt, dat juist benadrukt dat ons leven alleen en uitsluitend van onszelf is. Maar ook daar zijn weer bezwaren tegen aan te voeren. Zo is ieder mensenleven principieel verbonden met talloze andere levens: niet alleen biografisch en emotioneel, maar ook sociaal en maatschappelijk. En zo is een principieel verschil tussen alle vrije keuzes

¹ Paulus van Bortel, *Het geweld van laatste woorden. Filosofie in de marge van de gezondheidsethiek*. Amsterdam: uitgeverij SUN 2004

die we kunnen maken enerzijds en de keuze voor de dood anderzijds, dat deze laatste onomkeerbaar en onherstelbaar is.

Beide standpunten zijn verbonden met verschillende mensbeelden. Het eerste standpunt ziet mensen vooral als een onderdeel van een groter geheel. Het tweede standpunt ziet mensen als vooral individuen. Mensen zijn allebei naar mijn idee. Ze al te zeer reduceren tot een van beide doet geen recht aan de situatie wat mij betreft.

De ondergrens van ons denken

Waarom vinden mensen nu de ene of de andere argumentatielijn overtuigender? Dat is moeilijk te zeggen. Hier stuiten we op die ondergrens van ons denken. Ook ik heb een dergelijke ondergrens. Als het om zelfdoding gaat, lukt het mij bijvoorbeeld niet om dit als een doel in zichzelf te zien. Ik kan het alleen zien als middel tot iets anders. Dat kan het ophouden van een toestand van lijden zijn, maar het kan ook het verlangen zijn om anderen pijn te doen, uit wraak bijvoorbeeld. In beide gevallen gaat het eigenlijk niet om de dood die in zichzelf gezocht wordt: er wordt iets anders gezocht, en om de een of andere reden is de route via de dood.

Waar het om een keuze voor de dood als middel gaat, zijn in principe ook andere keuzes mogelijk. Je kunt andere doelen kiezen, of andere middelen. Of gaat dat hier niet op, omdat er bij suïcide juist vaak geen keuzevrijheid meer is? Ik kan mij, denk ik, heel goed voorstellen dat er totaal geen verlangen om te leven meer is. In die geest zou ik de drie traditionele argumenten tegen zelfdoding (Thomas van Aquino) willen herformuleren voor onze tijd: een leven loopt dood (1) wanneer er geen gezonde spontane zelfliefde meer is en de ervaring dat je de moeite waard bent, dat er van je gehouden wordt; (2) wanneer er geen verbinding met anderen meer is; (3) wanneer er geen zin, doel of betekenis meer in het leven te ontdekken is. Deze drie elementen hangen met elkaar samen. Bij veel zelfdodingen in de psychiatrie bijvoorbeeld zien we ze alle drie terug in een dodelijke combinatie.

Deze drie argumenten helpen mij om te verwoorden hoe ik tegen zelfdoding aankijk. Maar zijn deze argumenten ook sterk genoeg om te beweren dat zelfdoding een moreel kwaad is? Dat mensen zichzelf niet mogen doden? Ik zou het anders willen formuleren. Ik denk dat er iets mis gaat wanneer mensen geen spontane zelfliefde en levenslust voelen, ze van hun omgeving niet de erkenning krijgen dat ze mogen bestaan, en geen zin of doel in het leven kunnen ontdekken. Ethiek begint waar vrijheid begint. Waar mensen zich in deze toestand bevinden zonder dat ze hier zelf wat aan kunnen doen, lijkt het me dan ook duidelijk dat hier weinig te verwijten is. Maar waar dit aan de omgeving te danken is, is wel degelijk iets te verwijten.

Paradoxen en rafels

Als zelfdoding zo ingewikkeld ligt, hoe staat het dan met hulp bij zelfdoding? Dat vind ik zo mogelijk nog ingewikkelder. Er blijven voor mij een aantal paradoxen en rafels waardoor ik denk dat ieder verlangen tot zelfdoding steeds weer om een heel nauwkeurig proces van afwegingen vraagt.

Als mijn interpretatie klopt dat ieder verlangen om te sterven een verlangen is om niet op deze manier te leven –een interpretatie die overigens ook de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie volgt– is de grote paradox van hulp bij zelfdoding dat je iemand helpt bij iets dat hij of zij uiteindelijk en ten diepste niet verlangt. De echte vraag is die naar het leven, maar op een andere manier.

Een tweede paradox gaat over degene die hulp biedt: iemand kunnen helpen bij zelfdoding kan niet zonder grote betrokkenheid. Er moet sympathie zijn en invoelbaarheid. Maar precies die voorwaarden voor hulp, vormen tegelijkertijd het begin van een mogelijk nieuwe zinverving: de ontmoeting met een anders mens waardoor het absolute isolement doorbroken wordt en er een mogelijkheid tot verbreding van draagkracht ontstaat. Dit pad wordt echter afgesneden door de daadwerkelijke zelfdoding.

Het argument van compassie vind ik hier geen veilige toevluchtsheuvel. Compassie is 'mee-lijden' en betreft dus ook altijd onze eigen reactie op wat onszelf pijn doet. Dat geeft een vertroebeling in de intenties; een verstrengeling waarbij het altijd ook in het belang van beide partijen zou kunnen zijn dat iemand niet langer hoeft te lijden.

Nu zou je kunnen argumenteren dat deze paradoxen filosofisch wel interessant zijn, maar er in het echte leven toch gehandeld moet worden en knopen doorgehakt. Maar ook daar ligt het nog niet zo eenvoudig voor mij. Ik ben er van overtuigd dat psychisch en existentieel lijden zwaarder kan zijn dan fysiek lijden. Maar tegelijkertijd blijft op deze laatste twee terreinen principieel altijd open wat er nog aan verbeteringsperspectief mogelijk blijft. Precies dit maakt dat je achteraf nooit weet of je de juiste beslissing genomen hebt.

Twee ontwikkelingen

Naast deze paradoxen zijn er nog twee maatschappelijke ontwikkelingen die voor mij een belemmering vormen om hulp bij zelfdoding actief te ondersteunen, al is het maar via mijn ethische reflectie. De eerste ontwikkeling betreft het feit dat er in onze samenleving een eenzijdig grote fixatie is op het managen en oplossen van problemen door middel van reducties van de werkelijkheid. Het grote succes van de theorie van de presentie zoals Andries Baart² die ontwikkelde, heeft naar mijn aanvoelen precies hiermee te maken: de sterkte herkenning die wijst op de behoefte aan een tegenverhaal waarin ook plaats is voor tragiek en alles wat niet maakbaar of oplosbaar is. In dit kader is een 'levenseindekliniek' voor mij dan ook eerder een symptoom van een doorgesloten beheersingstendens dan een werkelijke oplossing voor wat er aan ondraaglijk leed in onze samenleving te vinden is.

De tweede maatschappelijke ontwikkeling die mij terughoudend doet zijn, houdt hier verband mee. Het betreft hier de levensbeschouwelijke verschraling die opgetreden is sinds enige decennia. Zingeving is sinds de jaren 80 steeds meer een privé aangelegenheid geworden, een doe-het-zelf onderneming die zeer individualistisch van karakter is geworden. Wat wij tolerantie noemen is vaak een vorm van onverschilligheid. Zo ontbreekt meer en meer een sociale samenhang die ook het grote leed helpt dragen. Alle draaglast en beslislast komt nu te rusten op het individu, in naam van de vrijheid of de autonomie, maar wel met als risico de overbelasting in eenzaamheid. Ik denk zeker niet dat alles vroeger beter was en ik ben blij dat het paternalisme van sommige kerken tegenwoordig iets is geworden waar mensen min of meer vrij voor kunnen kiezen. Toch denk ik dat we als samenleving nog niet de juiste balans hebben gevonden tussen individuele vrijheid enerzijds en samenhang en solidariteit anderzijds.

In een dergelijk klimaat zou ik een wegnemen van de barrières tegen (hulp bij) zelfdoding daarom niet wensen. Het zou te veel suggereren dat we sommigen best kunnen missen en dat suïcide bovendien een keus kan zijn naast andere keuzes (vergelijkbaar met een vakantiebestemming). Dat zou ons leven tot een zinloze onderneming maken, terwijl ik denk dat we ons juist voor deze gezamenlijk gedragen zinvolheid zo moeten inzetten in onze tijd. Onder meer door te onderzoeken hoe we de verschillende factoren die tot een vraag om levensbeëindiging leiden kunnen herkennen en voorkomen. Het wegnemen van barrières zou juist weer de druk weghalen om alles op alles te zetten zodat iemand geholpen wordt met wat hij of zij uiteindelijk echt wil: anders leven.

Tot besluit

Staande op de morele ondergrond die ik boven beschreef, kom ik dan uiteindelijk uit op deze zeer terughoudende positie ten aanzien van zelfdoding en de hulp daarbij. Ik geloof daar in en doe mijn best om in die richting te leven. Dat er mensen zijn die op andere grond staan en tot andere conclusies komen, kan ik goed begrijpen. Wanneer ze zich het lot aantrekken van mensen in diepe hopeloosheid, van daaruit tot handelen overgaan en daar ook hun eigen positie voor op het spel zetten, dan kan ik daar oprechte bewondering voor hebben. Maar ik hoop natuurlijk wel dat mijn paradoxen en rafels ook door hen herkend worden, en op zijn minst niet vergeten.

Dr. Carlo Leget is als Universitair Hoofddocent Zorgethiek verbonden aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Tilburg en de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht.

—

² Andries Baart, *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma 2001

Ton Vink

Vrijheid en ethiek, commentaar op Leget

Een historisch uitstapje

In het Nederlandse Wetboek van Strafrecht is geen sprake (meer) van strafbaarstelling van zelfdoding. De vraag van Carlo Leget, “Maar mag het ook moreel gezien?” werd bij de totstandkoming van dat Wetboek beantwoord met een krachtig “Neen!”. En om daarover geen misverstand te laten bestaan werd het verlenen van hulp erbij in een apart wetsartikel, “ons” artikel 294, wél strafbaar gesteld. Deze strafbaarstelling richtte zich daarmee niet primair tegen *hulp* bij zelfdoding, maar tegen *zelfdoding*. En waarom? Omdat de (niet strafbare) zelfdoding beschouwd werd als de definitieve *morele* ontsparing van zelfbeschikking. En het was dus die *zelfbeschikking* waartegen het wetsartikel een dam moest opwerpen.³

Zelfdoding, individu en gemeenschap

Waarom dit uitstapje? “Het leven en de dood zijn beide te groot voor ons denken”, aldus een van de pijlers onder Legets betoog over zelfdoding. Ik onderschrijf dat graag. De vraag is echter: welke conclusie trek je daar vervolgens uit.

Omdat Leget de zelfdoding interpreteert als signaal van een drietal verwijtbare (morele) gebreken van mens en samenleving, treft de zelfdoding een vergelijkbaar afwijzende verwijt. Immers: wanneer de bewuste gebreken opgeheven zouden zijn, was de zelfdoding overbodig. Maar dat betekent –ik formuleer het voor de discussie wat confronterend– dat waar Legets ethiek begint, de vrijheid *eindigt*. Dit doet uiteraard denken aan het historisch uitstapje waar ik mee begon.

Leget wijst er terecht op dat ieder mensenleven principieel verbonden is met talloze andere levens. Opnieuw komt het dan aan op de conclusie die je trekt uit deze verwevenheid van ons bestaan met dat van anderen. Betekent dit (1) dat onze zelfbeschikking afneemt? Of (2) dat onze verantwoordelijkheid toeneemt? Brengt (2) altijd (1) met zich mee? Of is het mogelijk dat (3) grotere verwevenheid van ons bestaan een groter (rijker) ‘zelf’ met zich meebrengt en dat dit gepaard gaat met een groei, niet alleen in mogelijkheid tot zelfbeschikking, maar ook in bijbehorende verantwoordelijkheid?

Concreet voorgesteld: betekent het hebben van een gezin en een kleine kring van intieme vrienden een beperking van mijn zelfbeschikking? Alsof gezin en vriendenkring over mij beschikken of mij beperken? Of betekent het naast een vergroting van mijn mogelijkheden om zelf te beschikken, ook een vergroting van mijn verantwoordelijkheid voor *de manier waarop* ik zelf beschik? *Begint* bij deze zelfbeschikking niet de ethiek?

De vraag om hulp

Waar het vervolgens gaat om de vraag naar *hulp* bij zelfdoding verdedigt Leget de interpretatie “dat ieder verlangen om te sterven een verlangen is om niet op deze manier te leven”. De vraag om hulp bij zelfdoding is binnen deze ethiek eigenlijk een vraag om hulp bij leven, maar dan ánders leven.

Het staat buiten kijf dat dit voorkomt en dat iemand bijvoorbeeld zo diep in de put kan zitten dat hij of zij zegt dood te willen, maar daarmee alleen vraagt: haal mij uit die put! Hierover moet geen misverstand bestaan. Open gesprek –óók over het verlangen te sterven!– begeleiding, deskundige behandeling moeten hier waar mogelijk aangeboden worden en als het ook maar even kan beproefd worden. Een beetje (te) simpel gesteld: doodgaan kan altijd nog.

De vraag kan er ook een zijn om krachtiger bestrijding van heftige en aanhoudende pijn, benauwdheid, angst, zorg enzovoort. Dan is er inderdaad sprake van een verlangen te blijven leven, maar *anders*, zónder die pijn, benauwdheid, enzovoort.

³ Voor uitgebreidere informatie: Vink, Ton, “Juridisch moralisme: art. 294 Sr of de overheid als zedenmeester”, *Filosofie & Praktijk* 30 (2009) 6, 24-38.

Maar niet alleen de medische macht en mogelijkheden zijn begrensd, ook het menselijk leven, en er ontstaat wel degelijk een misverstand wanneer gesteld wordt dat dit geldt voor *ieder* verlangen te sterven. Het kost weinig moeite casuïstiek aan te reiken die dat laat zien. En zoals eerder gesteld: dan eindigt bij deze ethiek de vrijheid.

Hulp, betrokkenheid en sympathie

“Iemand kunnen helpen bij zelfdoding kan niet zonder grote betrokkenheid”, aldus Leget. Dat *lijkt* voor de hand te liggen, maar is dat werkelijk zo? Ik zou daar, ook als counselor, twee opmerkingen bij willen maken. Ten eerste is die hulp wezenlijk secundair en zou in feite zo klein mogelijk moeten zijn, tot op het non-existente af. Zelf-doden en zelf-beschikken doe je zelf. Dat is waarschijnlijk iets te veel ‘zelf’ voor Leget, maar ik schrijf het met opzet. De hele discussie rondom hulp bij zelfdoding gaat veel te veel over ‘hulp’ en veel te weinig over ‘zelfdoding’. Die hulp is onbelangrijk, of zou dat moeten zijn; helderheid en zorgvuldigheid in voorbereiding, besluitvorming en uitvoering vormen de kern. Ten tweede wil ik erop wijzen dat begrippen als ‘betrokkenheid’, ‘sympathie’, ‘invoelbaarheid’, niet zonder risico zijn. Voor je het weet is de betrokken, sympathiserende en invoelende hulpverlener bezig te bepalen of iemand anders wel of niet mag sterven. Geldt daar niet, nog veel treffender, Legets opmerking “dat je achteraf nooit weet of je de juiste beslissing genomen hebt”? Als het risico van een verkeerde beslissing bestaat –en dat risico bestaat, want we zijn mensen– dan kan dit risico toch maar door één persoon gedragen worden?

Carlo Leget

Slotreactie

Vrijheid en verantwoordelijkheid

Is het zo dat waar mijn ethiek begint de vrijheid eindigt? In een bepaald opzicht misschien wel: waar mijn ethiek begint, eindigt de vrijheid van willekeur. Vrijheid is er in vele soorten en maten. Zo is ieder mens in beginsel vrij om de wet te overtreden of moreel kwaad te doen. Dat is een eerste oppervlakkig niveau van vrijheid. Een interessantere vraag is echter: waarom zouden mensen dit willen? Meestal omdat ze denken er op een of andere manier beter van te worden. Maar welk idee van ‘goed’ staat dan op het spel? Hoe dwingend is die gedachte? Hoe juist is hij? Hoeveel mensen worden niet beheerst door denkbeelden, projecties, ideeën die hun vrijheid eerder inperken dan uitbreiden? Hoeveel mensen zijn in staat om hun eigen vrijheid op waarde schatten? Dit is de grond van het denken waarover ik het had. Echte vrijheid is naar mijn idee altijd getekend door morele zelfbinding, of anders gezegd: verantwoordelijkheid. En verantwoordelijkheid is –zoals het woord al zegt– principieel een ‘antwoord’ op een appèl dat van elders komt. Dat appèl en die verbinding, dat is wat mij tot moreel subject maakt en waar uiteindelijk mijn levensgeluk ligt. Waar de verbinding met dit elders, de andere mensen, niet meer waargenomen wordt –ik heb hier Thomas’ drie klassieke redenen naar onze tijd proberen te vertalen– zou ik zeker niet willen spreken van ‘een drietal *verwijtbare* (morele) gebreken van mens en samenleving’. In dat opzicht voel ik mij verkeerd weergegeven. Het zou tot een hypertrofie van de verantwoordelijkheid leiden en iedere vorm van tragiek ontkennen. Mijn punt is juist dat het in dat geval heel begrijpelijk en zelfs invoelbaar wordt dat de wil tot leven verdwijnt. Maar met die wil verdwijnt mijns inziens ook de echte vrijheid, omdat de mogelijkheid tot morele zelfbinding een te grote opgave wordt. Het risico van de verkeerde beslissing zou daarom mijns inziens nooit door één persoon alleen gedragen moeten worden. Ik zou wensen dat er altijd de morele zelfbinding van een ander mens is die zich solidair verklaart en mee naar verantwoording blijft zoeken voor wie zijn leven *zelf* beëindigt.

—